

**O METODOLOGII OPRACOWYWANIA ATLASÓW I SŁOWNIKÓW
GWAROWYCH NA OBSZARACH ZRÓŻNICOWANYCH POD WZGLĘDEM
ETNICZNYM I JĘZYKOWYM NA PRZYKŁADZIE GWAR BIAŁOSTOCCZYZNY**

**О МЕТОДОЛОГИИ СОСТАВЛЕНИЯ ДИАЛЕКТНЫХ АТЛАСОВ И СЛОВАРЕЙ
НА ТЕРРИТОРИЯХ, НЕОДНОРОДНЫХ В ЭТНИЧЕСКОМ И ЯЗЫКОВОМ
ОТНОШЕНИЯХ, НА ПРИМЕРЕ ГОВОРОВ БЕЛОСТОКСКОГО РЕГИОНА**

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы составления диалектных региональных атласов и словарей на примере говоров Белостокского региона в северо-восточной Польше. В отличие от способов составления подобных атласов и словарей на территориях однородных в языковом смысле, при составлении этих атласов и словарей на территориях неоднородных и пограничных, следует учитывать ряд особенностей и приёмов. Относятся они к вопроснику, представлению фонетических, морфологических и лексических карт, а также к заглавным словам в диалектном словаре и способам толкования этих слов.

Ключевые слова: атлас, говор, диалект, словарь, пограничная территория.

Summary. The article touches upon the problems of compiling the dialectical regional atlases and dictionaries by giving an example the patois of belostockoho region (north-east Poland). While compiling withes dictionaries and atlases on the heterogeneous and marginal territories the whole range of peculiarities should be taken in to the questionnaire, the manned of presentation of phonetics, morphological and lexical maps well as to the title words in the dialectical dictionary and ways of their interpretation.

Key words: atlas, patois, dialect, dictionary, marginal territory

Przez pojęcie Białostoczczyzna rozumiemy obszar obejmujący część obecnego województwa podlaskiego znajdujący się w północno – wschodniej Polsce. Obejmuje on tereny od Kanału Augustowskiego na północy po rzekę Bug na odcinku od Drohiczyzna do Mielnika na południu. Obszar ten jest zróżnicowany pod względem językowym i etnicznym. Oprócz gwar polskich występują tu gwary wschodniosłowiańskie: na północy białoruskie, na południu ukraińskie, a pomiędzy nimi przejściowe białorusko – ukraińskie. W pasie wschodnim przy granicy z Republiką Białoruską, ludność jest przeważnie dwujęzyczna, w wielu wsiach gwara polska współlistnieje z gwarą białoruską czy ukraińską. Mieszkańcy tych wsi na co dzień posługują się gwarą białoruską lub ukraińską, a po polsku rozmawiają tylko w kontaktach z obcymi przybyszami. W pasie zachodnim niemal wyłącznie są gwary polskie. Po polsku mówią na co dzień prawie wszyscy mieszkańcy, a gwarą wschodniosłowiańską posługują się tylko ludzie starzy w rozmowach między sobą. Wyciąganie wniosków co do przynależności narodowej mieszkańców Białostoczczyzny na podstawie gwary, którą się posługują może prowadzić do błędów. Świadomość narodowa nie kształtowała się tu według kryterium językowego. Zasadniczą rolę odegrało wyznanie. Nie ma przy tym znaczenia, czy ktoś jest wierzący, czy obojętny pod względem religijnym. Decyduje raczej wychowanie w określonym środowisku. Tak więc mówiący na co dzień gwarą białoruską katolicy w okolicach Sokółki i Dąbrowy Białostockiej uważają się za Polaków, prawosławni spod Bielska Podlaskiego czy Siemiatycz – przeważnie za Białorusinów, chociaż gwara ich ma wiele cech ukraińskich. Zdarza się też, że ktoś mówi po polsku,

uważa się za Białorusina, a pochodzi z rodziny posługującej się gwarą ukraińską. Oprócz tego nie u wszystkich świadomość narodowa jest całkowicie skryształizowana. Wpływ wyznania na gwarę przejawia się na Białostoczczyźnie w ten sposób, że prawosławni na ogół bardziej niż katolicy zachowują gwarę wschodniosłowiańską uważając ją za ważny element swej odrębności wyznaniowej i etnicznej [1:7].

Przedstawiona sytuacja językowa jest wynikiem dawnego osadnictwa tych ziem, które nigdy nie były jednolite pod względem kulturowym, etnicznym i językowym. Ziemie te osiedlane były od zachodu na całej przestrzeni przez Mazowszan, od wschodu z kierunku Grodna i Wołkowyska – przez Białorusinów z domieszką Litwinów i Jaćwingów, zaś od południowego – wschodu od Brześcia i znad Bugu – przez Rusinów z Wołynia. Tereny te to dawne zachodnie rubieże Wielkiego Księstwa Litewskiego [1:14-27].

Informacje o gwarach występujących na obszarze między Kanałem Augustowskim a Bugiem do czasów II wojny światowej były nader skąpe. W okresie międzywojennym w latach 1920 – 1939 badania w południowej części określonego obszaru, między Bugiem a Narwią, prowadził prof. Władysław Kuraszkiewicz [5]. W północnej części, od Narwi do Puszczy Augustowskiej, krótkie informacje o gwarach podał prof. Jewfimij Karski, założyciel i twórca językoznawstwa białoruskiego. Krótkie informacje o gwarach kilku wsi podał również prof. Kazimierz Nitsch oraz prof. Zdzisław Stieber [2,4]. Niektórzy językoznawcy traktowali te gwary jako mieszane, podobnie jak gwary na ziemiach przez Polskę odzyskanych na zachodzie i w byłych Prusach

Wschodnich. Badania gwar atlasowych na tym obszarze rozpoczęły się po II wojnie światowej w niewielkim zespole Instytutu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Pracownia Filologii Białoruskiej licząca 2 osoby na etacie i jedna osoba na ½ etatu, została powołana w 1955 roku w istniejącym wówczas Instytucie Polsko – Radzieckim, a od 1 grudnia 1957 roku została włączona do wyżej wspomnianego instytutu. Inicjatorem powołania i kierownikiem tej pracowni była prof. Antonina Obrębska – Jabłońska. Opracowano wówczas kwestionariusz gwarowy do badań atlasowych obejmujący około 1800 pytań nie licząc form zależnych. Pytania w kwestionariuszu były ułożone w blokach tematycznych obejmujących dwadzieścia cztery rozdziały. Taki układ pytań sprzyjał w prowadzeniu swobodnej rozmowy eksploratora z informatorem na określony temat. Kwestionariusz został tak ułożony, aby obok pytań o leksykę uwzględniał również fonetykę i morfologię. Kwestionariusz ten odpytano w 114 wsiach na obszarze około 7000 – 8000 km². Siatka punktów gwarowych została ułożona tak, że średnia odległość między dwoma sąsiednimi punktami wynosi nieco ponad 9 km, jeden punkt przypada na około 65 km². Gęstość siatki punktów nie jest całkowicie równomierna, większa tam, gdzie dialekt jest bardziej zróżnicowany, mniejsza w okolicach silnie zalesionych i wskutek tego słabiej zaludnionych. Odstępstwa od średniej są jednak niewielkie[1: 9].

Atlas ten jest podstawowym źródłem moich spostrzeżeń i wniosków co do sposobów przygotowania i przedstawiania materiałów gwarowych na mapach. Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny w odróżnieniu od atlasów ogólnonarodowych jest atlasem regionalnym. Różni się on od innych atlasów regionalnych tym, że obejmuje teren dialektów różnych języków. W związku z tym metodyka opracowania atlasu tego typu musi być inna niż atlasu regionalnego jednego języka, np. polskiego, białoruskiego czy ukraińskiego. Zawarte w kwestionariuszu pytania powinny uwzględniać zjawiska językowe właściwe dla języków reprezentowanych na danym terenie. Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny obejmuje dialekty języka polskiego, białoruskiego i ukraińskiego wraz z gwarami przejściowymi między językiem białoruskim i ukraińskim.

Atlas gwarowy jest obfitym źródłem materiałów gwarowych i znakomitym środkiem prezentacji wyników w aspekcie geograficznym. Znajdujemy w nim materiały całkowicie nowe, ale i takie, które są potwierdzeniem znanych już faktów. Podstawowym problemem jest jednak wiarygodność tych materiałów. Słabą stroną atlasu są ewentualne błędy, powstałe głównie podczas eksploracji terenowej. Praca nad atlasem składa się z kilku etapów. Po pierwsze, przygotowanie kwestionariusza (ankiety), po drugie, ustalenie siatki punktów, po trzecie, zbieranie materiałów w terenie oraz opracowanie map. Na każdym z tych etapów są możliwości popełnienia błędów. Najwięcej

okazji do popełnienia błędów pojawia się podczas badań terenowych na styku informator – eksplorator:

- a) eksplorator może postawić błędnie pytanie,
- b) informator może pytania dobrze nie zrozumieć,
- c) informator zna na przykład dwie lub więcej odpowiedzi – jedną uważa za lepszą i tę podaje, a drugą i ewentualnie inne uważa za gorsze i ich nie podaje i nawet unika. Przy obcym, w tym wypadku eksploratorze, informator zmienia, w pewnym stopniu, modyfikuje swoją gwarę, stara się aby była ona lepsza, ładniejsza.

Materiały do atlasów zbierają nieraz osoby do tego niezupełnie przygotowane. Pracę tę powierza się często mało doświadczonym dialektologom, a nawet studentom, a przecież od tego, co oni zapisali w terenie zależy wartość naukowa atlasu. Badania w jednym punkcie na ogół trwają krótko, co nie pozwala na dokładne poznanie gwary i jej zapis [3].

Przy opracowywaniu map do danego atlasu regionalnego często pomija się zjawiska fonetyczne, morfologiczne i leksykalne, które nie dają zróżnicowania na stosunkowo niewielkim obszarze, ale różnią się gdy obszar dany znacznie rozszerzymy.

Problemem jest nadanie tytułu mapy w sytuacji obszaru wielojęzycznego. Można tu brać pod uwagę albo wyraz obejmujący największy teren, czy też wyraz z języka literackiego jednego z występujących tu języków i wreszcie można zatytułować mapę biorąc za podstawę zjawiska fonetyczne, gramatyczne czy leksykalne języka narodowego, w danym wypadku języka polskiego. W ostatecznym przypadku można odwołać się do języków starsłowiańskiego lub prasłowiańskiego. Na ogół najczęściej bierze się za podstawę wyjściową określenia tytułu map język, w którym jest wydawany atlas.

Jak stwierdziliśmy atlasy gwarowe, regionalne czy ogólnonarodowe, nie wyczerpują wszystkich informacji o danych dialektach, nie uwzględniają w większości składni i frazeologii, nie podają też wszystkich znaczeń poszczególnych pojęć i przedmiotów.

Do gruntownego opisu gwary wsi jest potrzeba opracowania słownika gwarowego, przynajmniej jednej lub kilku wsi dla terenu danego atlasu. W dotychczasowej praktyce słowniki gwarowe mają charakter dyferencyjny. Zamieszcza się w nich tylko wyrazy gwarowe, a pomija się wyrazy literackie występujące w gwarach, a przecież nieraz wyraz uznany za literacki w gwarze może mieć jeszcze inne znaczenie, które nie znalazło się w słowniku języka literackiego. Na terenie opisywanym istnieje jeszcze inny problem. Gwary te reprezentują dwa lub trzy języki praktycznie tu nieznanne w swej postaci literackiej. Toteż najlepiej zapisywać wszystkie wyrazy używane w danej wsi nie różnicując je na gwarowe i literackie. Objasnienie wyrazów pochodzenia wschodniosłowiańskiego lub hybrydy należałoby objaśnić przez podanie odpowiednika w języku polskim.

Literatura

1. Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. – T. I / Pod red. Stanisława Glinki, Antoniny Obrębskiej – Jabłońskiej i Janusz Siatkowskiego. – Wrocław – Warszawa, 1980; T. II, III / Pod red. S. Glinki. – Wrocław – Warszawa, 1989, 1993; Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny. – T. V (Leksyka 1) / Pod red. I. Maryniakowej. – Warszawa, 1995; T. VI (Leksyka 2). – Warszawa, 1996; T. VII (Leksyka 3). – Warszawa, 1999; T. VIII (Leksyka 4). – Warszawa, 2002; T. IX (Leksyka 5). – Warszawa, 2007.
2. Glinka S. E. Karski jako dialektolog // *Slavia Orientalis*. – X (1961), nr 2. – S. 213 – 218.
3. Glinka S. Atlasy i słowniki gwarowe w badaniach językoznawczych // *Badanie dialektów i onomastyki na pograniczu polsko – wschodniosłowiańskim* / Pod red. M. Kondratiuka. – Białystok, 1995. – S. 13 – 18.
4. Kondratiuk M. Eufemiusz F. Karski – pierwszy badacz gwar białoruskich zachodniej części byłej Guberni Grodzieńskiej i kontynuacja tych badań przez polskich dialektologów w XX wieku // *E. F. Karski i sowremennoje jazykoznanje: Materiały IX międzynarodowych Karskich чтений: W 2 czastjach. – Czast' 1, 16–17 maja 2002 g.* – Grodno, Białaruś, Grodno, 2003. – S. 15–23.
5. Kuraszkiewicz W. Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią // *Kuraszkiewicz W. Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*. – Warszawa, 1985. – S. 21–37.